

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת ואתחנן, תשס"ח
מספר 769מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

לא-תעשה-לך פסל כל-תמונה (דב' ה:ח)

אחת התופעות המאפיינות את כתבי היד של התנ"ך מימי הביניים, שלא כדפוסי המקרא, היא העיטורים האמנותיים המעטרים את הטקסט.¹ ברבים מכתבי היד ששרדו בימינו יש איורים וציורים מרהיבים ביופיים, וניכר שהושקעו בהם עמל וממון רב.² מלאכת אמנות זו יש שנעשתה בידי הסופר עצמו ויש שנעשתה בידי אמן מקצועי, והיא מתבטאת בין השאר באחת משלוש הדרכים האלה:

1. ציורים/איורים: בדרך כלל משמשים העיטורים דקורציה בלבד המלווה את הטקסט המקראי, ואינם קשורים קשר ישיר לתיאור העלילה.³ רק במקרים מעטים הם משמשים אילוסטרציה המלווה את הטקסט ומתארת דמויות מן העלילה.
2. מיקרוגרפיה: אחת משיטות העיטור האופייניות בכתבי היד הן מהמזרח הן מהמערב. בשיטה זו כותבים בכתב זעיר רשימות של מסורה גדולה בצורת קווי מתאר היוצרים דגמים גיאומטריים, צורות חיות וכדומה.⁴ בדרך כלל קשה מאוד לפענח את הכתוב באיורים אלה, שנועדו עפ"י רוב לדקורציה בלבד, ואינם קשורים בהכרח לתוכן הטקסט.¹
3. אינציאלים: אותיות פתיחה גדולות של כותרות ספרים המעוטרות בקישוטים.

כתבי היד המקראיים המעוטרים, הקדומים ביותר שהגיעו לידינו, הם מהמאה התשיעית לספירה ומוצאם מארצות המזרח. כגון: כ"י קהיר של הנביאים² המעוטר בשלל עיטורים פרחוניים גיאומטריים המכונים "עמודי שטיח"; כתב יד לנינגרד B17 ובו עמוד שטיח וכלי המשכן והמקדש, וכתב יד של התנ"ך השלם, לנינגרד B19a, ובו 16 עמודי שטיח של צורות גיאומטריות מסוגים שונים.³

¹ ראו: י' פרץ, "התנ"ך בכתבי יד ובדפוסים ומה שביניהם", **טללי אורות** יג (תשס"ז), עמ' 39-52.
² העיטורים באים גם בטקסטים אחרים, כגון סידורי תפילה, פרשנות המקרא, מדרש ואסטרונומיה. תצלומים רבים אפשר למצוא בשני הספרים: (א) נרקיס ב', **כתבי-יד עבריים מצוירים**, ירושלים 1984. המחבר דן בהרחבה בהשתלשלות של הציורים ובמוטיבים השונים באזורי מסירה שונים; (ב) Sed-Rajna G., *Les manuscrits hébreux enluminés des Bibliothèques France* 1994. המחברת ממינת את הציורים לנושאים לפי סדר המקרא – אדם וחווה, נח בתיבה, אברהם ויצחק בעקדה, משה ואהרן וכד'.

³ כגון חומש הנקרא "חומש קובורג", שבו מובא לוח מאויר בסוף ספר ויקרא ובו מלמד המניף את השוט מעל תלמיד כדי לזרוזו בלימודו. ראו נרקיס, לעיל הערה 1, עמ' 141.

⁴ אחד מכתבי היד המעניינים בתחום המיקרוגרפיה הוא משנת 1239 (וטיקן 14). כתב היד הועתק בצרפת על ידי הסופר אליה בן ברכיה, והוא גם ניקדו והטעימו. הקולופון שבו משתרע על פני 17 עמודים.

¹ אבל בתופעת הקאליגראמים באות האותיות להבהיר את משמעות הטקסט. למשל, שיר על יונה נכתב בצורת יונה.

² על זמנו של כתב היד ראו בית-אריה מ', סיראט ק' וגלצר מ', **אוצר המצחפים העבריים – כתבי יד בכתב עברי מימי הביניים בציוני תאריך**, חלק א (עד שנת 1020), Turnhout 1997-2006, עמ' 25-39.

³ עיטורים צבעוניים אלה מרוכזים בסוף מהדורת הצילום החדשה שיצאה בכרך אחד: *The Leningrad Codex*, Michigan..., Freedman D.N. (ed.), Leiden 1988, pp. 958-969, 988-991.

גם בכתבי היד הספרדיים מימי הביניים, שהושפעו מן המזרח, מוצאים עיטורים בדמות עמודי שטיח, אולם יש בהם תוספת ייחודית של מוטיבים חדשים, כגון תבניות עגולות ובהן לוחות שנה, או מסגרות מעוטרות ובהן טקסטים העוסקים בענייני מסורה. בשל השפעה תרבותית ערבית על היהודים בארצות האסלאם, שאסרה לצייר ציורי גוף בספרי קודש, איננו מוצאים בכתבי היד הספרדיים דמויות אדם אלא רק דמויות מעטות של בעלי חיים. אבל באשכנז, שבה הייתה שלטת התרבות הנוצרית, מוצאים לראשונה כתבי יד מקושטים בציורי אדם ובציורי חיות. מכל מקום, אף שאין התורה אוסרת את הביטוי האמנותי כשהוא לעצמו, הרי היו חכמים באשכנז שנדרשו לעניין העיטורים וניסו להגבילו, לא משום הדיבר השני שבעשרת הדברות – "לא תעשה לך פסל וכל תמונה" (שמ' כ:ד), אלא מטעמים אחרים. ראש המתנגדים להוספת עיטורים הוא ר' יהודה חסיד (1150-1217). הוא דרש ממזמיני כתבי היד שלא לבקש מהסופר לעטרם בציורים וזה לשונו:⁴

מי שמשכיר סופר לכתוב מסורות לעשרים וארבע יעשה תנאי עם הסופר שלא יעשה ציורים במסורות כעופות וחיות או כאילן ולא שום ציור, כי מה שהתחילו המסורה לכתוב בעשרים וארבע לפי שהראשונים היו בקיאים במסורת לכך כתבו בספרים, ואם יעשה ציורים האיך יראה.

המהר"ם מרוטנברג (רבי מאיר בן ברוך), רבם של קהילות אשכנז בסוף המאה ה-13 והפוסק הגדול של דורו, נתן את דעתו אף הוא לשאלה אם מותר להוסיף ציורים במחזורים, והשיב:⁵ נשאלתי על אותם שמציירים במחזורים צורות חיות ועופות אם יפה עושים אם לאו, והשבתי נ"ל (=נראה לי) דודאי לא יפה עושים שמתוך שמסתכלים בצורות הללו אין מכוונין לבם לאביהם שבשמים; מיהו אין כאן איסור דלא תעשה לך פסל וגו' (שמ' כ). מן המובאות הנ"ל עולה שהתנגדות שני החכמים לעיטורים אינה הלכתית - בשל החשש לעבודת האלילים, אלא פרגמטית: ר' יהודה חסיד התנגד משום שהציורים בכתב זעיר של המסורה מקשים על פענוחה, והמהר"ם מרוטנברג הסתייג מציורים בספרי תפילה רק משום היסח הדעת שהם עלולים לגרום למתפללים בזמן התפילה. במאה ה-14 קבע ר' יעקב בן הרא"ש, "בעל הטורים",⁶ שמותר לצייר דמויות אדם שאינן שלמות, כגון ראש ללא גוף או להיפך.⁷

עד כמה הצליחו חכמי אשכנז להשפיע על המעתיקים המקומיים ולמנוע את תופעת העיטורים בכתבי היד? זאת נוכל לדעת אך ורק מתוך בדיקת כתבי היד עצמם. המציאות מלמדת שכתבי יד מקראיים אשכנזיים רבים מעוטרים במגוון של עיטורים, וכי הנימוקים שהשמיעו חכמי ההלכה לא היה די בהם כדי לשכנע את הסופרים ואת מזמיני הספרים שלא לעטר את כתבי היד. על פי כמות העיטורים הנמצאת בכתבי היד מכל שלושת הסוגים שצינו לעיל, נראה שהמזמינים את כתבי היד סברו שלא על פי מה שהורו להם. הם ראו בעיטורים ביטוי אמנותי רב ערך ואף היו מוכנים לשלם על כך לבעלי המלאכה. מתוך 218 כתבי יד שנבדקו במחקר מקיף נמצאו 129 מהם (כ-60%) מעוטרים בכמה סוגי עיטורים:⁸ דמויות אדם, דמויות חיות וצורות גיאומטריות במיקרוגרפיה. עם זה נדגיש שיש אמנים יהודים שמלכתחילה נמנעו במתכוון מלצייר דמות אדם שלמה,¹³ כפי שקבע ר' יעקב בן הרא"ש, ובמקום זאת הם ציירו דמויות של יצורי כלאיים, כגון בעלי גוף אדם וראש של בעלי חיים.¹⁴

⁴ סעיף רפב, עמ' רלג, מהדורת מרגליות תשי"ז.

⁵ תוספות יומא נד ע"א-ע"ב, ד"ה "כרובים דצורתא".

⁶ טור יורה דעה, סימן קמא.

⁷ א"א אורבך, "דרכי הקודיפיקציה – על ספר הטורים לר' יעקב בן אשר", ספר היובל של האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות 46-47 (1979-1980), עמ' 1-14.

⁸ ראו רשימת כתבי היד: י' פרץ, התורה בכתבי יד, בתיקוני סופרים ובספרי תורה אשכנזיים בתקופת ימי הביניים: נוסח, פרשיות פתוחות וסתומות וצורות השירות (עבודת דוקטור), רמת-גן תשס"ח, עמ' 40, הערה 145.

¹³ כגון בדרום מערב גרמניה.

¹⁴ למשל בתנ"ך מספריית אמברוויאנה 2-4 במילאנו (B 30-32 inf.) משנת 1236. וראו צילום אצל נרקיס, לעיל הערה 1, עמ' 117-118.

כתבי יד מאוירים של התנ"ך ששרדו בידינו מקהילות אשכנז מופיעים לראשונה במאה
ה-13. כשליש מהם (42 כ"י מתוך 129) הם מהמאה הזאת, כ-50% (65 כ"י) מהמאה ה-14,
ו-17% (22 כ"י) מהמאה ה-15. עם המצאת הדפוס הולכת התופעה ונעלמת כליל.

ד"ר יוסי פרץ
הדר-גנים, פ"ת

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע.

הדף מופיע באינטרנט באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha>
כדי להצטרף לרשימת המנויים בדואר האלקטרוני על דף פרשת השבוע, יש לפנות לכתובת:
listserv@vm.biu.ac.il . אין לכתוב נושא למכתב. יש לכתוב שורה אחת בלבד, בגוף המכתב: sub
parasha-l firstname lastname כאשר *first-name* ו- *last-name* הינם השם הפרטי ושם המשפחה של
השולח.